

УДК 82.0

В. Л. Циганенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Мотив культурних зв'язків
Константинополя та Київської митрополії
в історичній перспективі Захарії Копистенського

Циганенко В. Л. «Мотив культурних зв'язків Константинополя та Київської митрополії в історичній перспективі Захарії Копистенського». У статті аналізується тема культурних зв'язків між Константинополем і Київською митрополією від часів поширення християнства на Русі й до кінця XVI ст., яка відображена в третій частині полемічного трактату Захарії Копистенського «Палінодія». Автор трактату найбільш повно висвітлив тему невід'ємних культурних і релігійних зв'язків, які формувалися і розвивалися на той час між двома центрами православ'я, використовуючи передусім ідею чотириразового хрещення Русі. Доказ такого зв'язку мав велике значення в полемічному дискурсі. У тексті доводиться, що цей трактат є зразком української барокової літератури.

Ключові слова: образ, православ'я, католицизм, мотив, культурні зв'язки.

Цыганенко В. Л. «Мотив культурных связей Константинополя и Киевской митрополии в исторической перспективе Захарии Копыстенского». В статье анализируются культурные связи между Константинополем и Киевской митрополией, начиная от распространения христианства на Руси и заканчивая XVI в., что изображено в третьей части полемического трактата Захарии Копыстенского «Палинодия». Автор широко показал тему неотъемлемых культурных и религиозных связей, которые формировались и развивались в то время между двумя центрами православия, используя идею четырехразового крещения Руси. Доказательство такой связи имело большое значение в полемической дискуссии. В статье доказывается, что этот трактат есть образцом украинской литературы эпохи барокко.

Ключевые слова: образ, православие, католицизм, мотив, культурные связи.

Tsiganenko V. L. «Motive of cultural relation of Constantinople and Kyiv centre of empire in the historical perspective by Zachary Kopystensky». The paper analyzes the theme of cultural relations between Constantinople and the Ukrainian lands from the time of spreading Christianity and up to the end of the VI-th century which were reflected in the third part of the treatise «Palinodiya» by Zachary Kopystensky.

It is proven that the author of the treatise has rather thoroughly substantiated the existence of close and inseparable cultural and religious relation which formed and developed within the said time. The substantiation of this idea has been of great significance in the polemical discourse. It has given weighty basis to repulse the encroachments on Ukrainian Orthodoxy on the part of Rome. Zachary Kopystensky has proved to be a man of thorough knowledge on the history of the church and a brilliant representative of Ukrainian baroque literature.

Key words: image, Orthodoxy, Catholicism, motive, cultural relation.

Однією з центральних проблем, яку розробляли українські письменники-полемісти, було обґрунтування ідеї тісних культурних зв'язків між Константинополем та Києвом. Ця ідея виступала важливим контраргументом в антикатолицькому дискурсі. Адже, як відомо, прихильники унії з Римом стверджували, що Київська Русь прийняла християнство, коли церква ще не була розколота на православну і католицьку. Після поділу церкви 1054 р. західними авторами доводилося, що цей розкол був успішно подоланий на Флорентійському соборі 1439 р. Цим мотивувалася відпочаткова канонічність примату Папи Римського для Київської митрополії. Ці та аналогічні аргументи почали активно використовувати прихильники Берестейської церковної унії й, зокрема, Лев Кревза. У відповідь на його книгу «Оборона єдності

церковної» Захарією Копистенським була написана «Палінодія». У зв'язку з цим підкреслення тісного і нерозривного зв'язку Києва саме з Константинополем як центром православ'я та протидії претензіям Риму на пріоритет у Вселенській церкві було потужним антиримським аргументом.

У цій статті поставлено за мету всебічно проаналізувати тему культурних зв'язків між Києвом і Константинополем як концептуальний мотив трактату Захарії Копистенського «Палінодія».

Ретельні дослідження поглядів Захарія Копистенського, викладених на сторінках «Палінодії», у ракурсі поставленої нами мети майже не проводилися. Лише двічі – наприкінці XIX ст. і на початку XXI ст. – «Палінодія» ставала предметом дослідження. У першому випадку характеристику цього твору та

діяльність Захарії Копистенського здійснив у своїй роботі В. Завитневич [5]. Зовсім нещодавно «Палінодію» як історичне джерело досліджувала П. Степенькіна [18].

У той же час слід зазначити, що філологи, вивчаючи полемічну літературу, завжди звертали увагу на суспільно-релігійні погляди Захарії Копистенського, викладені у його творах, у тому числі й «Палінодії». Вони одностайно висловлювали думку щодо великого таланту автора, якого вважали одним із кращих письменників-полемістів. У своїх дослідженнях з історії української літератури М. Сумцов, М. Петров, І. Франко, М. Грушевський, С. Єфремов розглядали творчий доробок Захарії Копистенського у загальному контексті літературного розвитку [19; 16; 20; 3; 4]. Більш детально охарактеризував полеміста М. Грушевський у шостому томі «Історії української літератури». Проте у всіх працях, які були написані до Другої світової війни, творчість автора «Палінодії» не розглядалася як явище барокової культури.

Поряд із цим в українському літературознавстві завдяки працям Д. Чижевського відбулося відкриття барокової епохи [21]. Це поклало початок вивченню творчості письменників-полемістів як представників літератури епохи бароко. Ставлення до барокової літератури у цей час неоднозначне. Серед науковців радянської доби, які звернулися до вивчення поглядів письменників-полемістів, а між ними і Захарії Копистенського, потрібно назвати О. Білецького, П. Загайка, В. Микитася, О. Мишанича, В. Кречотня [4:108–127; 6; 11:66–71; 12; 9:8–10].

На сучасному етапі почалося глибоке і всебічне вивчення цієї проблематики, пов'язаної з історією української літератури та релігійної думки. Це дає можливість повному осмислити події того часу. До вивчення цих проблем долучилися історики нової хвилі, які почали вивчати інтелектуальну спадщину XVII ст. Не випадково цінні концептуальні спостереження щодо діяльності Захарія Копистенського зробили І. Шевченко, Н. Яковенко [22; 24; 21]. Поряд із цим вивченням української барокової літератури активно зайнялися літературознавці. Серед тих учених, які на сучасному етапі так або інакше звертаються до поглядів Захарія Копистенського, слід назвати Є. Пшеничного, архієпископа Ігоря (Ісиченка) [17:144–153; 7:100–102; 8:184–205].

Переходячи безпосередньо до предмету нашого дослідження, потрібно відзначити, що мотив культурного зв'язку Константинополя та Києва є частиною більш загальної теологічної конструкції, яку розробив Захарія Копистенський на сторінках «Палінодії». Названа конструкція, зокрема, передбачає розкриття лінії нерозривного зв'язку, що тягнеться від Ісуса Христа через апостолів, зокрема через Андрія, спочатку до Константинополя, а звідти до Києва.

Мотив культурних зв'язків двох центрів православ'я ретельно обґрунтовується у третій та четвертій частинах «Палінодії». Вони значно менші за обсягом від перших двох частин трактату, однак насичені фактами з історії українсько-візантійських зв'язків. Проводячи ідею нерозривного культурного зв'язку української церкви з візантійською, автор закладає думку, що це була не випадковість, а Божий промисел: «...якъ Богъ Святый церкви своей нагородилъ отпаденъе Римлянъ и Латинниковъ – наверненъемъ незличоныхъ Малой и Великой Россіи народовъ» [15:883]. Для цього він наводить факти чотириразового хрещення Русі:

Перший пов'язаний із постаттю апостола Андрія, якому від Бога для проповіді нової віри дісталися Греція та прилеглі території, а відтак і Русь, бо далі зазначено: де наймудріші люди живуть і «...до которыхъ крайнь поганство нѣколи Латинское заходнее приходило до науки» [15:968] і далі до «Чорного моря краины обнялъ» [15:968]. До того ж, як нами зазначено вище і як про це пише Захарія Копистенський, святий Андрій є засновником і першим предстоятелем Константинопольської митрополії. Сам Андрій «...пустился зъ моря въ Россію рѣкою Днѣпромъ» і на горах кийвських «...поставилъ крестъ» [15:969], мовлячи, що «...будеть тутъ городъ великій, и церкви многіи...» [15:969]. Тут же вставка – красива легенда про гору «Вздыхалницу» [див.: 15:970].

Щодо її назви автор подає дві версії. За першою – св. Андрій із «учнями своими отъ трудовъ отдохнулъ», за другою – люди, підіймаючись на цю високу гору, «вздыхаютъ», а зайшовши – «отдыхаютъ спочиваючи». Святість цього місця Захарія Копистенський підкреслює фактом наявності тут «церковъ Воздвиженія Честнаго Креста...», гдѣ и теперь есть» [15:970]. Подібні ліричні відступи характерні для епохи бароко. Андрій не лише виявився пророком щодо ролі Києва, а й без-

посередньо здійснив хрещення: «...многихъ крестиль и до познания Христа привель» [15:970]. Це було «...першее зъ презрѣнья Божого и воли его святой увѣрене, а народу Руского въ послушенство столицы Константинопольской отдање» [15:970]. Постать Андрія цілком логічно розглядається як образ руського (українського) апостола: «...Андрей святыи апостоломъ Росскимъ былъ» [15:970]. Як зазначав архієпископ Ігор (Ісіченко), з метою надання колоритності, виразності письменники намагаються трансформувати сюжет у низку мальовничих картин, здатних переконати читача, вплинути на його емоції. Ця тенденція виразно проступає при описі проповіді Андрія Первозваного, що доповнюється таким сюжетним фрагментом, як наявність гори Вздихальниці [8:192]. Апостол Андрій Первозваний виступає перед читачами як цілком звичайна, жива людина. Він підпливає до гори, ночує зі своїми попутниками, зранку прокидається, спілкується зі своїми учнями: «...пустился зъ моря въ Россію рѣкою Днѣпромъ, которымъ тамъ, гдѣ нынѣ городъ Кіевъ, пришоль. ... И надъ тымъ моремъ училь св. Андрей. И идучи по Днѣпру въ верхъ, промысломъ Бозскимъ, стануль подъ горами на березѣ, гдѣ есть городъ Кіевъ. И рано вставши рекль до своихъ учневъ» [15:969].

Друге навернення українського народу відноситься автором до 886 р., до часів правління візантійського імператора Василя Македонянина та патріарха Фотія I Великого. Історія пов'язує це хрещення з військовим походом на Константинополь київського князя Аскольда та охрещенням частини русів разом із князем. Припускається, що в цей час на Русь міг бути присланий перший митрополит Михайло або Леон [2:2]. У «Палінодії» ці події трактуються як воля Божа та виконання пророцтва св. Андрія, які були втілені через диво – нетлінність Євангелія, кинутого у вогонь. В історії ця подія відома як «Аскольдове хрещення» [14:20]. Як зазначалося дослідниками, цей сюжет вперше використано у книзі Бенедикта Гербеста, а також тим охоче оперували українські полемісти помірковано-консервативних поглядів. «Всіма авторами підкреслюється провіденціалістське значення чуда з Євангелієм як надприродного свідчення правдивості християнської віри» [8:193]. З метою надати більшої правдивості своїм розповідям Захарія Копистенський робить постійні посилення не тільки на Б. Гербеста, а й на античних та середньовічних ав-

торів, що цілком відповідало бароковій літературній традиції. Диво, яке сталося після того, коли Євангеліє не згоріло у вогні, автор вдало використовує, щоб показати істинність Східної церкви: «Зъ того тежъ чуда и певность вѣры въ церкви восточной безъ всякой вонтопливости показуется» [15:972].

Третє хрещення пов'язане із хрещенням княгині Ольги та бояр у часи візантійського царя Іоанна Цемісхія. Після хрещення (в 970 р.) княгиня отримала ім'я Олена і повернулася до Києва й «...много Россовъ до Христа привела» [15:973]. Ольжине хрещення широко відоме в історичній літературі. Дискусійним є лише питання де саме, в Києві чи в Константинополі, хрестилася Ольга та коли це сталося – 954 р. чи 957 р. [14:26]. І знову-таки Ольжине хрещення відбулося з Божою волею і «за справою Духа Святого», – підкреслює автор [15:973].

Четверте хрещення відбулося за князя Володимира Святославича. Як і в попередніх випадках, автор легендарні інтерполяції суміщає з історичними фактами. Спочатку до князя Володимира приїздили послы з різних країн, які розповідали про свою віру: «Приѣзджали и отъ папезовъ, отъ цесаровъ и отъ княжатъ Римскихъ, Латинскихъ и Нѣмецкихъ, отъ которыхъ презъ частыи послы былъ намовляній, абы ихъ вѣру приняль» [15:973]. Згодом автор розповідає про місію Кирила Філософа Грека, «мужа висоце учоного», який подарунок – «запону зе золотомъ гафтованую, на которой былъ мистерне выгафтованый страшный судъ Божіи» [15:975], показав князю Володимиру. За легендою, знаний богослов дав відповідь князю Володимиру, чому на зображенні Суду Божого одні стоять ліворуч, а інші праворуч від Бога. Ліворуч стояли безбожники, яким «огню пекелномъ вѣчне мучены будутъ», праворуч – «которые вѣрують въ Господа нашего Иисуса Христа» [15:975]. Згідно з цим тлумаченням Захарія Копистенського Кирило Філософ намагався уберегти князя Володимира від прийняття віри від папи римського і латинників.

Князь Володимир здійснює військовий похід до Криму, де захоплює Корсунь та інші грецькі міста. Після вдалого походу він просить в імператорів Константинополя руки їх сестри. Варто відзначити наявність у сюжеті мотиву містичної втрати зору князем Володимиром і зцілення після хрещення: «...на Володимира слѣпота пала, такъ ижъ намнѣи нѣчого не видѣль» і далі читаємо:

«...окреститися позволишь. И скоро былъ во имя Отца и Сына и Святого Духа погружень, натыхъ-мѣсть зъ очій его якобы луска на землю спала, и видѣлъ ясно» [15:976]. Таке зцілення Володимира підкреслює для читача правдивість саме православної віри, воно порівнюється Захарією Копистенським із дивом, яке сталося з великим імператором, засновником візантійської столиці Константином: «Подобное еще крещение и увѣреніе Володимирово увѣренію и крещенію Константина Великого, который, гды увѣриль и крестился, проказа тѣлесная, то есть трудъ, предъ крещеніемъ палый на немъ, опаль зъ него» [15:978]. Тут же автор звертає увагу читача на те, що «Господь Богъ Россомъ не до Риму старого Латинского показаль дорогу; для одержанія крещенія и вѣры христіанской, анѣ отъ того ему науки, учителя, книги и набоженство подаль, але зъ Риму нового Грецко-го, зъ Константинополя...» [15:978–979]. Тут варто зазначити, що Захарія Копистенський окремо говорить про ще одне хрещення, пов'язане з прийняттям болгарами християнства та місіонерською діяльністю Кирила й Мефодія. Проте з руськими землями воно не пов'язується [15:986–988].

Таким чином, факт чотириразового хрещення виступає як важливе свідчення культурного зв'язку між Константинополем і Києвом і, в той же час, є аргументом на користь думки автора про закономірність цих подій, їх провіденційність.

У ракурсі ідеї нерозривних культурних зв'язків між Константинополем і Києвом розкриваються художні образи князів Давньої Русі: Олега, Ольги, Святослава, Володимира Святославовича, Ярослава Мудрого, Данила Галицького та деяких інших. Цілоком закономірно, що найбільше уваги автором приділяється Володимирові Святому, який офіційно ввів християнство на Русі. Поряд із ним важливе місце відведено Ярославу Мудрому. Його діяльність у тексті виділена окремим заголовком: «О вере и набоженстве Ярослава, сына Володимирового» [15:985–986].

Наступним важливим доказом тісного культурного зв'язку українських земель із Східною церквою, на думку Захарії Копистенського, є той факт, що віра була прийнята саме з Константинополя й київські митрополити завжди висвячувалися патріархом Константинопольським: «Ввесь народъ Роскій, духовный и свѣцкій, якъ одноразъ вѣру христіанску отъ столицы апостолской Константи-

нополской принялъ (въ той и до того часу еднаково статечне трваєть и до конца вѣка трвати будетъ благодатию Христовою), также и митрополиты отъ патріархи Константинопольского посвяченіи завше мѣль» [15:1005]. До того ж за своїм походженням руські митрополити були греки (не латинники) та роси: «Леонтій Гречинъ отъ патріархи Константинопольского Евстафія, року 6500 поданный и въ послушенствѣ его трваль» [15:1008], «Иларіонъ зъ роду Россійского, который былъ инокомъ, то есть монахомъ, на Берестовѣ, который почаль копати пещеру» [15:1009]. Автором наведений конкретний перелік митрополитів із характеристикою історичних подій, які відбулися при них [15:1008–1049]. Цей прийом можна віднести до літописного. Саме в літописах ми можемо простежити подібний спосіб висвітлення подій.

Поряд із створенням художньо-історичних образів для своїх доводів Захарія Копистенський окремо виділяє теологічно-правовий комплекс. Так, наприклад, увесь другий розділ третьої частини «Палінодії» включає ряд тверджень автора про те, що Константинополь щодо Києва має: 1) Божественне і апостольське право; 2) Право божественне й набуте стараннями (місіонерською діяльністю) константинопольських патріархів; 3) Право, що витікає з рішень Вселенських соборів; 4) Право царське, княже й королівське; 5) Право уживання та дотримання [15:1070–1078]. Деякі з наведених аргументів частково згадувалися автором, і тому повторюються, проте у цьому розділі вони є повними, зосереджені суцільним блоком і покликані бути потужним комплексом переконливих фактів.

Звертаючись до фігур поетичної мови, слід зазначити, що вони відіграють велику роль для виразності, емоційності, уникнення одноманітності, сприяють індивідуалізації мовлення автора. Передусім звертає на себе увагу використання Захарієм Копистенським звертань та стверджень, наприклад: «Наяснѣйшій кролю, пане нашъ милостивый» [15:983], «...побожный и православный Росице...» [15:997], «...правовѣрный цару...» [15:1011], «...чителнику православный...» [15:1024], «Тоть же Кромеръ твердить» [15:996] тощо. Цим автор хоче наблизитися до читача, залучити співрозмовника до бесіди, впевнити читача в тому, що він говорить істину.

Далі проаналізуємо просторово-часові виміри художнього світу «Палінодії». «Исто-

ричне зображення подій, – зазначав Д. Лихачов, – зводиться не лише до посилення описових моментів, але й виражається у спробі передати темпи подій, їх реальний час» [10:76].

У «Палінодії» розповідь про апостола Андрія та про інші епізоди, які пов'язані з чотириразовим хрещенням, ведеться у минулому часі, що досягається через дієслова «быль», «взяль», «обняль», «училь», «послалъ», «утворили», «пришоль», «вшедшие», «пошоль», «отдохнулъ», «была», «наведиль», «справиль» тощо. У той же час пряму мову дійових осіб та цитати Захарія Копистенський наводить у теперішньому часі. У зверненні Ісуса Христа до апостолів звучить «...проповѣдайте евангеліе...» [15:965], євангелісти говорять: «...ходѣте за мною, и учиню васъ ловцами чловѣковъ» [15:967], Ісус Христос закликає: «идѣте на весь свѣтъ, научайте всѣ народы и прочая» [15:967], Андрій мовить: «видите тыи горы, на которыхъ ся [просвѣтитъ] ласка Божія» [15:969]. Тепер наведемо приклади посилянь на видатних авторів античності: «...Іоаннъ Зонарасъ ... пишеть: «книга, которая о Христе учитъ, нехай будетъ въ огонь ввержена» [15:971], Іоанн Золотоустий «называетъ его верхомъ апостолства» [15:968], «Геленою назваль и благословиль еи мовячи: «блаженна естесь ты межи невѣстами Росскими» [15:972], «Володимеръ то услышавши воздухнувъ и рекъ: «благословенны тыи, которыи на правици стануть, але бѣда тымъ, которыи на лѣвици» [15:975], «Стрыйковскій кройникарь ... пишеть» [15:1006], «Увѣряють насъ, при иншихъ доводахъ, въ книзѣ «Патерика» Печерского Кіевского слова овыи» [15:1010], «О чомъ «Кройника» Сербская о царствѣ Греческомъ Феодора Ласкарія такъ пишеть» [15:1016], Таким прийомом автор хотів посилити ефект присутності в тексті видатних постатей минулого, яскравіше їх викреслити, підкреслити достовірність наведених фактів.

Не можна не відзначити ще одну особливість часової поетики – це постійні розриви часу. Викликані вони були, на нашу думку: 1) копілятивністю, коли автор намагався насичити свій текст фактами і доказами, посиляючись на велику кількість джерел; 2) поверненням до подій, які вже описувалися. Захарія Копистенський хотів ще раз підкреслити, надати їм вагу, звернути на них увагу читача. Так, наприклад, постать апостола Андрія у третій частині твору Захарії

Копистенського зустрічається аж у шести стовпчиках підряд. Тут іде розповідь, яка прямо чи опосередковано пов'язана з ним. Далі маємо «розрив» і періодичне повернення до образу Андрія Первозданного в інших місцях [15:979, 982, 983, 1070].

Князь для автора виступає головною політичною фігурою, яка поширила християнство на Русі, причому саме у православному варіанті, – як вважає автор. Виходячи з його важливої ролі, автор систематично вдається до такого «часового розриву». Подібний художній прийом не є випадковістю. На нашу думку, він цілком підпорядкований головній ідеї третьої частини «Палінодії» – показати нерозривні культурні зв'язки між Константинополем та Києвом. Автор прагне донести до читача, переконати, впевнити його, що все було саме так, а не якимось інакше. З іншого боку, «розрив часу» має певну ілюзорність, адже він дозволяє авторові своїх персонажів наблизити до читача, отже, на кінцевому етапі «розрив» покликаний замкнути час, з'єднати його, вийти на коло, а отже, і на вічність.

Ще одним важливим компонентом поетики виступає художній простір. Події, які автор передає, це «передусім переміщення у просторі». Так, у епізоді, пов'язаному з місією святого Андрія в Руські землі, зазначена вище особливість проступає досить яскраво. Цей апостол «...Фракію, Македонію, и Черного моря краины обняль» [15:968]. Він пустився морем, піднявся Дніпром вгору, а далі на гору Вздихальницю, а звідти пішов «ку Великому Новгороду, ... а потомъ презъ море Нѣмецкое ажъ до Риму» [15:969]. Тут ще маємо ефект стискання часу, адже його перебування на Київщині деталізується, інший маршрут описується стисло. Це знову-таки пов'язано з бажанням автора наблизити до реальності, до читача саме сюжет, де показано перебування святого Андрія в українських землях. Для Захарії Копистенського це було вкрай важливо. Адже постать Андрія Первозданого займає ключове місце для православних.

Стислість окремих проміжків часу і, навпаки, розтягнення інших бачимо на прикладі походу князя Володимира до Криму та прийняття ним християнства. Опис усього походу Захарія Копистенський вміщує в одне велике речення. У той же час хрещення Русі та причини, що змусили князя прийняти християнство, розписані детально, насичені діалогами, легендами про чудеса, які врешті схиляють князя до прийняття християнства.

Основний текст «Палінодії» має різні семантичні пласти – від загальноновживаної народної лексики до наукової, термінологічної, від специфічно релігійної до військової, від елементів народних афоризмів до канцеляризмів. Так, за дослідженнями Т.К. Молодіда, виділяється п'ять таких пластів. Це: загальнослов'янські, польські, давньоруські, церковнослов'янські слова, іншомовна лексика [13:14–15].

Підсумовуючи викладений вище матеріал, слід зазначити, що Захарія Копистенський на сторінках «Палінодії» стверджує ідею існування тісних та нерозривних культурно-релігійних зв'язків між Константинополем і Києвом. Такі відносини, на думку автора, давали можливість українському православію протистояти католицькій експансії на українській землі, де панувало православ'я.

Література

1. Білецький О. І. Стан і проблеми вивчення давньоруської української літератури // Збір. творів у 5 т. / О. І. Білецький — К., 1965. — Т. 1. — С. 108—127.
2. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. 12 кн. / [Ред. кол. : П. С. Сохань та ін.] / М. Грушевський. — К. : Наук. думка, 1991. — Т. 1. — 736 с.
3. Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т. / М. Грушевський. — К. : АТ Обереги, 1995. — Т. 6. — 708 с.
4. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. — К. : Феміна, 1995. — 688 с.
5. Завитневич В. З. Палинодия Захарии Копыстенского и ее место в истории западно-русской полемики XVI и XVII вв. / В. З. Завитневич. — Варшава, 1883. — 400 с. ; LXXV.
6. Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії / П. К. Загайко. — К., 1957. — 85 с.
7. Ісіченко Ю. А. Містична перспектива літературного тексту в культурі українського бароко / Ю. А. Ісіченко // Сучасність. — 1995. — № 5. — С. 100—102.
8. Ісіченко Ю. А. Українська барокова проза в пошуку літературної моделі початків східнослов'янської історії / Ю. А. Ісіченко // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. — К. : Наук. думка, 1988. — С. 184—205.
9. Кречотень В. І. Вступ // Українська література XVII ст. / В. І. Кречотень. — К. : Наук. думка, 1987. — С. 8—10.
10. Лихачев Д. С. Историческая поэтика русской литературы / Д. С. Лихачев. — СПб. : «Алетесия», 1997. — 508 с.
11. Микитась В. Л. Українська література в боротьбі проти унії : Дослідження / В. Л. Микитась. — К. : Дніпро, 1984. — С. 66—71.
12. Мишанич О. Українська література доби барокко : проблеми дослідження і видання / О. Мишанич // Українське барокко : матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, 27 серпня — 3 вересня 1990 р.). — К., 1993. — С. 22—35.
13. Молодид Т. К. Язык «Палинодии» Захария Копыстенского (Общая характеристика лексики и словообразования) : автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. филолог. наук / Т. К. Молодид. — К., 1963. — 16 с.
14. Огієнко І. Українська церква : Нариси з історії української православної церкви : у 2 т. / І. Огієнко. — К. : Україна, 1993. — Т. 1—2. — 284 с.
15. Палинодия // Русская историческая библиотека. — Т. 3. — Л. : Изд-во АН СССР, 1876. — С. 313—1180.
16. Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков / Н. И. Петров — К., 1911. — 532 с.
17. Пшеничний Є. Захарія Копистенський в культурно-просвітницький гурток Єлисея Плетенецького / Є. Пшеничний // Українське барокко : матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, 27 серпня — 3 вересня 1990 р.). — К., 1993. — С. 144—153.
18. Степенькіна П. Я. «Палінодія» Захарії Копистенського як історичне джерело і пам'ятка української історіографії XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Степенькіна Парасковія Яківна. — К., 2005. — 16 с.
19. Сумцов Н. Ф. История южнорусской литературы в семнадцатом столетии: Ионникий Галатовский / Н. Ф. Сумцов. — К., 1885. — Вып. II. — 85 с.
20. Франко І. Я. Нарис історії українсько-руської літератури / І. Я. Франко. — Львів, 1910. — 444 с.

21. Чижевський Д. Українське літературне барокко : Вибр. праці з давньої літератури / Д. Чижевський. — К. : Обереги, 2003. — 576 с.
22. Шевченко І. Україна між Сходом та Заходом : Нариси з історії культури до поч. XVIII ст. / І. Шевченко. — Львів : Інститут історії церкви Львівської богословської академії, 2001. — 250 с.
23. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. / Н. Яковенко. — К. : Критика, 2002. — 416 с.
24. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко — К. : Критика, 2005. — 581 с.